

Борис Стојковски

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Међународни центар за православне студије Ниш

e-mail: boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

СТЕФАН ШТИЉАНОВИЋ—ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ И КУЛТ

Апстракт: У раду се разматрају поједини аспекти историјског деловања и култа Стефана Штиљановића. Највећи корпус података о њему потиче из хазиографије, и то је дало неке до данас тешко искорењиве, а научно непроверене, податке који дају погрешну слику о животу овог српског великаша са тла Угарске. Са друге стране, и култ Светог Стефана Штиљановића се прилично рано развио. Сам Стефан Штиљановић је у култу доживео метаморфозу у односу на историјску личност, и тај култ је присутан све до данас. У раду ће бити дато неколико прилога за боље разумевање историјске биографије, као и светачког култа Стефана Штиљановића.

Кључне речи: Стефан Штиљановић, Угарска, култ, Шишатоваци

Насељавање Срба у Угарску у позном средњем веку предводили су најугледнији српски великаши, од којих су неки носили титуле деспота, док су други били војни, политички или у мањој мери црквени предводници народа који је, пред османском наредом, насељавао тло Угарске. Највише Срба се населило у јужне крајеве Угарске, у Срем, Бачку, као и простор данашњег Баната, односно торонталске, ковинске, крашовске, тамишке и још неких жупанија.¹ Међу најистакнутијим српским предводницима у XV и XVI веку предњаче деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић, као и потомци потоњег, названи *Сремски Бранковићи*, Вук Гргуревић Бранковић, те Стефан, Ангелина, Ђорђе и Јован.² Деспот Ђорђе се, као што је добро познато повукао и замонашио и под именом Максим оставио велик траг у српској и влашкој (румунској) цркви и култури, али и наставио да буде политички активан.³ Поред Бранковића у јужној Угарској се истичу и браћа Јакшићи⁴, Милош Белмужевић⁵, те цар Јован Ненад и његови сарадници⁶, те напоследку и личност која је тема овог рада Стефан Штиљановић. Њему у досадашњим историографским истраживањима није написано много научних студија ни радова, а

1 Литература о историји Срба у Угарској је изузетно обимна, неке само најосновније библиографске референце су Ивић 1929; Динић—Кнежевић 1988, 7—41; Rókaу 1991, 41—63; Лемајић 2006, нарочито 67—381; Krstić 2017, 129—163.

2 В. до данас најпотпунији преглед њиховог деловања Dinić Knežević 1975, 5—44. о Бранковићима постоји и низ друге литературе, која овом приликом неће бити побројана, јер излази из оквира теме.

3 Најцеловитији преглед до сада код Томин 2007.

4 Спремић 2010, 33—63; Крстић 2021, 177—213, нарочито напомене 1—2 на 177—178 са пописом извора и готово свом досадашњом литературом релевантном за ову тему.

5 Лемајић 2006, 195—206; Крстић 2013, 161—185.

6 Најпотпунија биографија Јована Ненада, те преглед његовог деловања и наслеђа код Стојковски 2019.

најцеловитију је написао пре скоро тачно један век Мита Костић.⁷ Наравно, то не значи да Стефан Штиљановић није био тема научних радова, али углавном се радило о појединим аспектима његовог деловања или још више култа.

О Стефану Штиљановићу је остало сразмерно веома мало извора, а као основни предлогач за традицију о овом српском главару у Угарској послужили су култни списи који су настали у временском распону од 40—их година XVI до почетка 30—тих година XVII века. *Кратко повесно слово о Светом кнезу Стефану Штиљановићу* патријарха Пајсија сматра се да је настало тек пре 3. октобра 1631. године. Постоје мишљења да је сачињено у Шишатовцу, током патријархове посете фрушкогорским манастирима. Његова база, пак, јесте једно *Похвално слово*, настало нешто раније у манастиру Шишатовцу из пера непознатог монаха.⁸ Ово повесно слово, односно житије, препуно је података који нису у сагласности са прворазредним историјским изворима, а превасходно су везани за каријеру у Угарској Стефана Штиљановића. Ово га житије највише везује за Срем и Барању, посебно за Моровић и Шиклош, две наводне тврђаве које је, према патријарху Пајсију, овај српски великаш држао у неком моменту у свом поседу.⁹ Ово *Повесно слово* је на тај начин постало основа читаве даље легенде о Стефану Штиљановићу, а везивање за Шиклош, Моровић и нарочито манастир Шишатовца основа његовог поштовања међу Србима Барање, Славоније и Срема све до данас.

Оно где је црквена традиција одиграла додатно кључну улогу јесте формирање облика његовог имена. Наиме, у свим савременим историјским изворима његово име има облик Степан Шкилатовић/Скиљановић/Шкиљановић, а име, односно народни облик имена Стефан—Степан и сам користи у неким документима. Међутим, познија црквена традиција и хагиографија, као и записи на црквеним књигама, пак, су га назвали Стефан Штиљановић, што је и име које је ушло у широку употребу и у научним круговима, те се стога и овде користи доследно. Али, научне истине ради, треба истаћи да је сасвим могућ и други изворни облик имена овог српског великаша у Угарској.

Иако извесно није својим пореклом био везан за Срем, према речима Ненада Лемајића, повезивањем са Србима са тла Срема укљученим у угарски војни систем Стефан Штиљановић, као и породица Бакић, стекли су углед и богатство.¹⁰ Осим подручја Срема, својим деловањем у служби краља и каснијег цара Фердинанда I Хабзбурга, овај српски великаш је имао везе и са Славонијом, као и неким другим деловима Угарске. Што се, пак, самог Стефана Штиљановића тиче за њега се сматра да је родом из Паштровића и да је тамо наводно био кнез који је крајем XV века мигрирао ка Угарској због сукоба са Млетачком Републиком.¹¹ О његовом пореклу од Паштровића историјски извори ћуте. Иако је и велики паштровски писац Стефан Митров Љубиша у својој приповеци *Скочићевојка* Штиљановића везао за Паштровиће, о томе нема доказа, нарочито узевши у обзир да су и други српски писци тога краја невешто, на основу фалсификованих извора, настојали да порекло доцнијег поседника по Славонији вежу управо за Паштровиће.¹²

7 Костић 1923.

8 О томе су постојале дискусије у науци, уп. Патријарх Пајсије 1993, 27—28 (Т. Јовановић); Јовановић 1978, 333—377; Јовановић 1989, 73—78.

9 Патријарх Пајсије 1993: 105—106

10 Лемајић 2006, 71 в. и нап. 121.

11 Костић 1923,

12 Зарић 1985, 71. и Мита Костић, аутор до сада најцеловитије студије о Стефану Штиљановићу је поклонио поверење фалсификованим изворима, пре свега наводном уговору паштровског кнеза Стефана и родбине његове покојне жене а и сматрао је да постоји логика и веза између преласка Стефана Штиљановића у Срем из Паштровића. Костић 1923, 82—84.

Што се тиче поседа Моровић, *Повесно слово* Патријарха Пајсија наводи како је Јелена Јакшић након смрти њеног мужа, деспота Јована Бранковића, позвала Стефана Штиљановића у Срем. Потом, Пајсије пише како се она повукла у Вилагош, а да је *кнез* Стефан Штиљановића постао сопственик Моровића, односно да се *усели* у овај знаменити средњовековни град.¹³ Историјска истина је ипак била другачија, узевши у обзир чињеницу да према документарним изворима Моровић у то време није припадао ни Бранковићима нити Штиљановићу. Постоји и повеља из 1508. године, датована у 20. мај, када је палатин Имре Перењи наложио да се Беатриси, удовици Јована Корвина, ванбрачног сина краља Матије Корвина, те ћерки Јелисавети, додели тврђава Моровић за коју је било заложено 5250 златних форинти.¹⁴

За исту, 1508, годину се везује у *Повесном слову* да је Стефан добио у посед утврђени град Шиклош у барањској жупанији.¹⁵ Ову тврђаву држао је и Јован Корвин, који ју је 1494. године заложиле Андрији Боту.¹⁶ Даља будућност тврђаве Шиклош није најјаснија, али се несумњиво међу великашима везаним за Барању не спомиње Стефан Штиљановић. Управо у последњим декадама постојања средњовековне угарске државе функцију барањског жупана су пола—пола вршили печујски бискуп, испрва са питању далматинско—хрватско—славонским бановима а потом са сталним (вечним) господарима Шиклоша. Након смрти бискупа Жигмунда Ернуста барањски жупан постао је Јован Корвин, син Матије Корвина, и ову позицију је попуњавао у временском периоду од 1482—1492. године. Осим барањске жупаније Јован Корвин је био и далматинско—хрватско—славонски бан, херцег и пожунски жупан. Извори спомињу кастелане Шиклоша и самог града Печуја као његове фамилијаре и као људе који су се бавили пословима барањске жупаније. Након њега још свега тројицу извори наводе као барањске жупане пре него што је, управо на тлу Барање, дошло до судбоносне Мохачке битке 1526. године, која је потпуно променила ток угарске историје.¹⁷

Дакле, док хагиографија даје другачији поглед на његове поседе и активности, историјски извори првог реда пружају једну посве различиту слику делатности Стефана Штиљановића, у историјској стварности једног нижег племића. Иако не без заслуга и за цркву и за српски живаљ уопште, ипак, био је далеко нижег ранга него што су му хагиографија и предање дали. Први сигурни изворни подаци о Стефану Штиљановићу потичу из 1527. године када му је Фердинанд у Острогону издао даровницу за поседе у вировитичкој жупанији Михољанец и Глоговницу. У даровници се наводи да се ова добра одузимају *Petri comitio de Merzup* (Мрсински кнез Петар) а који је стао на страну Јована Запоље. У смислу, дакле, одредбе о одузимању свих добара како Јована Запоље, тако и његових присталица, и ова два села су дата *Stephany Skylyanowuth*.¹⁸ Штиљановић је тада у служби великаша Ладислава Мореа, који је, пак, у грађанском рату у Угарској стао након вишегодишњег колебања и лавирања коначно на страну хабзбуршког претендента на угарску круну Фердинанда I против некадашњег ердељског војводе Јована Запоље. Није означен ни као какав племић, нити особа високог порекла, што ће бити случај и у

13 Патријарх Пајсије 1993: 105—106.

14 DL 37833

15 Патријарх Пајсије 1993: 105—106.

16 Csánki 1894, 457—458.

17 Magyarország világi archontológiája, II. 2017, 42, 44.

18 *Libri regii I*, 13—14. ; ова места су се налазила недалеко од Крижеваца, а Глоговница је забележена и касније у Крижевачкој капетанији Вараждинског генералата у време Војне крајине, као место које су Срби насељавали. В. Дабић 2020, 52, 55, 57. в. и Костић 1923, 59—60 који извесно није видео препис у *Libri regii*, већ је користио каснија издања ове донационе повеље.

следећим подацима о њему.¹⁹

Наредне две и по године се ништа не зна о овом српском властелину, све до 24. јуна 1530. године, када је Стефан Штиљановић (Stephanus Skhylanowuth) угарском великашу и генералном капетану Лудовику Пекрију упутио једно писмо о кретању Турака, које је предводио Werbozanyay Vtrimbegii bassa, што је искривљено име Гази Хусрев—бега, како је Мита Костић давно разрешио. Турска војска, према овом писму, има у свом саставу и пешадију и коњанике, док је ка Будиму ишао у то време Мехмед—бег. У то време Стефан Штиљановић је био кастелан Новиграда (castellanus de Wywar) и боравио у Ораховици, поседу његовог господара Ладислава Мореа. Ово писмо послао је заједно са Матејом Хенцем од Асупатака, кастеланом Верешкеа, и оно је било у оригиналу писано на српском језику.²⁰

Био је и лични заменик овог великаша—locumtenens in persona који је 25. августа 1530. године у једном писму такође упућеном Лудовику Пекрију изјавио да су војска, и пешадија и коњица, спремни за борбу против Османлија. Надаље је Штиљановић у писму краљевском капетану Пекрију описивао сукобе присталица двају опција у Угарској—Фердинандове и Запољине, са акцентом на злочине ових других. Потписан као Stephan Skylylanowych magnifici domini Ladislao More in persona locumtenenens на дан Светог Вартоломеја је послао ово писмо у коме наводи да су Запољини људи уништавали добра разних великаша, међу којима помиње и деспота, не наводећи му име, али је јасно да је у питању Стефан Бериславић. Преостала добра су уништили Турци, како стоји у овом Штиљановићевом писму, док Запољину војску назива гором него што је то турска, и резигнирано констатовоао да се не може ништа, већ да се плива *као јабука посред воде—natumur in medio hostium positi tanquam pomum in medio aque*.²¹

Због заслуга, од хабзбуршког владара Стефан Штиљановић је 21. јуна 1535. године добио опустошени посед Ezthuyen у сремској жупанији, даровником издатом у Бечу. Из даровнице се сазнаје и да је овај посед у Срему раније припадао Ловри Илчком. Овај документ је и важан, јер се сазнаје да је жена Стефана Штиљановића, Јелена, уистину

19 Костић 1923, 60, 62—63.

Ладислав Море је био члан племићке породице влашког порекла, која је потицала из жупаније Хуњад. Његов брат Филип био је велики хуманиста, школовао се у Италији и носио бројне високе црквене функције, попут острогонског каноника и од 1524. године печујског бискупа. Сам Ладислав Море је доста рано дошао на краљевски двор, где се уз угледније великаше учио војној вештини и племићкој култури. Борио се против устаника Ђерђа Доже, био у служби краља Лајоша II и преживео је Мохач. У грађанском рату између Јована Запоље и Фердинанда Хабзбуршког неретко није заузимао ниједну страну настојећи да буде искључиво у служби својих интереса. Ратовао је и против Аустријанаца и Немаца, али и против османске војске. Захваљујући браку са удовицом херцега Ловре Илчког, уздигао се међу великаше и дошао због поседа у сукоб са Запољом, али од 1529. године је на страни самог ердељског војводе и угарског краља. Али доцније, када му је то било у складу са интересима, наново је на страни хабзбуршког претендента. Борио се на његовој страни и против Турака, али је допао њиховог заробљеништва и скончао живот у тврђави и затвору Једикуле, а изгледа да је примио и ислам у нади да ће се ослободити. За његову биографију в. Csiffáry, 2007, 527—554.

20 Šišić 1912, 252; Костић 1923, 64.

Гази Хусрев—бег је од септембра 1521. године био на челу Босне, а постоји мишљење и да се борио под Бечом. И јула исте године стизале су вести о кретању босанског паше и његовим припремама уза поход на Славонију. Септембра 1530. године уистину су дошли изасланици цара Фердинанда на преговоре, када су се и срели са Гази Хусрев—бегом. Костић 1923, 64—65; Zlatar 2010, 44—45 (упркос изразито тенденциозном приступу вредно за праћење основних хронолошких црта).

21 Laszowski 1914, 394—395; Костић 1923, 66.

историјска личност, и да јој је девојачко презиме било Богдановић.²² Овај посед је споменут у повељи сремског каптола у Баноштору 30. септембра 1459. године, када је враћен реченом каптолу од стране мачванског бана Ладислава Нађвелђија који га је, заједно са Бешеновом и поседом Azky (можда Јазак или Јарак евентуално), заузео.²³

Постоје још три писма Стефана Штиљановића. Једно је из 1534. године, затим из 1538. године, те последње његово писмо из 1540. године. Ex castro Rahowcha 3. јула 1534. године Zteran Skijlijanowijth, castellanus castru Wijwar писао је епископу Јегре Томи Салахазију, иначе Фердинандовом присталици, о ситуацији на граници. Штиљановић је јавио како је хиљаду Турака кренуло ка Будиму од чега је већи део те војске састављен од Срба. Друге новости, како вели Штиљановић, јесу и те да су Турци опсели Клис. Осим Клиса, ту су и два мања утврђења, која су завојевачи опсели и изгледа се око тога и задржали.²⁴

Период када су сачувана ова три документа о Стефану Штиљановићу је и доба интензивног османског освајања Славоније. Турци су код Кобаша утврдили прелаз преко реке Саве, а освајањем Јајачке бановине су се утврдили на овој реци и то је била полазна тачка ка даљем продирању на угарску територију. У лето 1536. године започета је двострука офанзива, смедеревског и босанског санџакбега, када је Славонија пустошена, а освојено је тридесетак тврђава међу којима и Пожега, а пустошени су делови вировитичке и крижевачке жупаније. У јесен 1537. године основан је пожешки санџак, а освајања су настављена и након 1540. године. У међувремену, главнина османских снага била је усредсређена на Угарску и освајање Будима, што се и десило 1541. године.²⁵

Што се тиче његовог писма из 1538. године, оно није сачувано и препричано је, заправо, у једном дужем извештају банова Петра Кеглевића и Томе Надашдија цару и краљу Фердинанду Хабзбуршком од 30. јануара речене године. Ови великаши саопштавају владару закључке сабора у Крижевцима, те владару пишу како од тога неће бити ништа, ако им и он не помогне. Закључци овог сабора, одржаног мало пре послатог писма, 6. јануара, њих укупно 26, се односило на организацију одбране од Османлија, а одређена је вредност новца, док се један од последњих закључака односио и на цену хране.²⁶ Но, вратимо се Стефану Штиљановићу. Новоустоличени банови Кеглевић и Надашди, и сами на положај дошли на сабору у Крижевцима, наводе да им је писао Stephanus Skelanawycz да је турски владар послао војску Мехмед—бега из Смедерева, те да су трупе допрле до Иванкова, те да је сву освојену земљу речени османски великаш и припојио, а да до Кобаса се налази армија сина реченог Мехмед—бега, која се тренутно налази у Пожеги где се сакупља велика војска. Мехмед—бег је свом сину као санџак дао читаво подручје на коме се он тад налазио.²⁷

У поменутом последњем писму од 18. јула 1540. године се дознаје и да је Штиљановић управљао градом Валповом као његов префект—praefectus castru Valpovo. Овим документом Ханс Унгнад, у том моменту заповедник (feldhauptman) за Крањску и делове Хрватске, јавља ратном већу (kriegsrath) о провали Турака, те их информира о местима где ће бити упаљени чардаци, као систем комуникације и јављања о кретању

22 *Libri regii I*, 292; Костић 1923, 67 погрешно је датовао у 1533. годину и уз то се и погрешно позвао на документ из 1527. године.

23 DL 93298

24 Ивић 1910, 126.

25 Дабић 2012, 174—175.

26 О сабору в. лапидарно Влагес 2012, 372. закључке је публиковао Šišić 1915, 139—148.

27 Šišić 1915, 160 где се цитира ово несачувано писмо Стефана Штиљановића, а цео извештај је исто, 156—163. бан Кеглевић се, занимљиво, потписао глаголицом на овом писму. В. и Костић 1923, 68.

непријатеља. У оквиру овог Унгнадовог извештаја је и саопштење које је потписао Stephanus Scilianovich *ex castro Walpo*. Он пише како изненада долази Арслан—бег, а потом српски угледник наводи и да је послао слугу Јована као уходу у османску војску која је у покрету, али ће Јован пратити њихов пут и итинерар.²⁸

Овим се исцрпљује дипломатичка грађа о Стефану Штиљановићу, обимом невелика, али даје неколико података о његовом статусу у угарској феудалној хијерархији и друштву. Стефан Штиљановић није припадао српској елити попут Бранковића, Јакшића, Белмужевића или Бакића. На основу расположиве архивске грађе, пре би се могао назвати ситнијим или средњим племићем, који је за ратне заслуге добијао неке поседе од владара. Сам Штиљановић је, као што се види, био у служби угледнијег феудалца Ладислава Мореа, био његов кастелан и близак сарадник. То свакако показује да се ради о личности не без угледа и не без војничких и дипломатских квалитета. Али, он свакако није био део саме врхушке српских главара на тлу Угарске, те је о њему остало сразмерно мало података и сви се односе на његову делатност у припремању сукоба са Турцима и одбране земље очу великих најезди армије султана Сулејмана Величанственог.

О његовој унутрашњој политици, са друге стране, се мало зна, и тек нешто се може наслутити, а везано је за црквену политику, што је и допринело његовом даљем култу. Ретки су ктитори из редова српских првака на подручју средњовековне Угарске. Као што је добро познато, сремски Бранковићи су 1508. године подигли манастир Крушедол. Осим њих, и манастир Бојани би могао да има ктитора у лику Милоша Белмужевића или неког од његових људи, будући да се налази на простору које је било посед овог српског великаша. Милош Белмужевић, а то се зна из његовог тестамена, био је изузетно везан за цркву, те стога не би чудило да је управо он био китор манастира Бојани.²⁹ Међутим, и Бранковићи и Милош Белмужевић припадали су највишем слоју елите Срба у Угарској у позном средњем веку. Стефан Штиљановић, иако ситни српски племић, са друге стране, оставио је много трага у вези са црквом, и као китор манастира Шишатовац, а око њега се, што је много пута поменуто, развио значајан култ и то превасходно код српског народа на подручју Срема, Барање, али и читаве Угарске.³⁰

Сам манастир Шишатовац има несигурно време оснивања. У тзв. *Завештајном свитку* који је наводно написао оснивач манастира игуман Теофил, а који је поновљен 1617. године записано је да је манастир настао 1520. године, када су ту пребегли жички монаси и ту подигли малу цркву од дрвета посвећену Светом Николи.³¹ Манастир сигурно постоји након 1540. године, када су у њега пренете мошти Стефана Штиљановића. Из 1540. године је, пак, ферман којим се монасима овог манастира дозвољава да поправе неке келије. У првом османском попису 40—их година XVI века Шишатовац се не наводи, што се објашњава у литератури чињеницом да овај дефтер није ни сачуван у целости. Али, већ у попису 1566—1567. године манастир Шишатовац је добио обавезу да плати повећане обавезе са 500 на 650 акчи годишње, а монаси су, као и други, морали да плате и тапијску таксу на имање и све затечене зграде у износу од 26000 акчи. За ову тему је ипак кључно да се манастир назива *Manastir-i İsveti İştvan İşkilatovit' nam-i diğەر Şiřatovit'*.³²

28 Lorašić 1885, 164. придодато је још једно писмо Петра Патанчића о томе како се османске трупе приближавају Броду на Сави. Костић 1923, 69 пренебрегава Патанчићево писмо и вести из њега приписује Штиљановићу.

29 Крстић, Стојковски 2021, 53—54.

30 Лемајић 2006, 43 уп. нап. 38.

31 Костић 1923, 71; Зиројевић 1984, 205.

32 McGowan 1983 105; Зиројевић 1984, 205.

Османски дефтери и други документи, као прворазредни савремени историјски извори сведоче, дакле, о томе да су у овај манастир пренете мошти Стефана Штиљановића. У том случају, уколико му је тело заиста пренето из Шиклоша, како тврди предање³³, то би могло да буде знак да је пренет у своју задужбину. Она се, и то се врло јасно види из извора, назива манастиром Светог Стефана Штиљановића или Шишатовцем. То би могло да укаже да је Стефан Штиљановић у неком моменту подигао или обновио манастир у ком су испрва били смештени монаси из Жиче. Разумно је претпоставити да је након 1520. године, можда баш након стицања поседа 1527. године, Штиљановић почео више да се бави црквом и да је посебно обдаривао, штитио или обнављао манастир Шишатовац. Управо је овај манастир и постао епицентар развитка његовог култа.

Његове мошти у манастиру Шишатовцу се наводно спомињу већ најкасније 1545. године, а у култним списима се исте године већ наводи као деспот и као свети. Али, око овог податка постоји озбиљан проблем због чега би га требало узети са великим опрезом, па чак и одбацити. Наиме, запис није оригиналан, его се помиње у списку ствари манастира Шишатовца из XIX века, а језик и ортографија су сигурно познији и Љубомир Стојановић га је као и друге несигурне записе штампало грађанском ћирилицом.³⁴ Са друге стране, 1560. године помињу се у једном запису мошти светог и праведног кнеза Стефана Штиљановића, што би могао бити не само први помен његових моштију и њега као светитеља, већ и први помен облика имена Стефан Штиљановић.³⁵

Наравно, о његовом именовању од стране било ког угарског владара и добијању ове високе титуле нема никаквих помена. Исто тако, ни о томе да је био кнез нема никаквог помена у сачуваној изворној грађи о Стефану Штиљановићу.³⁶ Имајући, међутим, у виду врло широку употребу и различита значења титуле *кнез* у позном средњем веку, која је означавала чак и старешине сточарских заједница, али и представнике локалних власти, није сасвим немогуће да је Шкиљановић неформално носио ову титулу, која је онда сачувана и у традицији.

Од култних списа непознати шишатовачки монах је написао једно кратко *Похвално слово*, реторски спис са низом библијских парабола, без готово икаквог биографског значаја. Али, ово *Похвално слово* је постало језгро за *Повесно слово*, које је, заједно са усменим предањима која су се временом појавила, постало основа за легенду и култ о Светом Стефану Штиљановићу. Добио је затим и *Службу*, чиме је његов светитељски култ, у смислу хагиографских, литургијских и књижевних дела, заокружен.³⁷

Стефан Штиљановић је личност чији је светитељски култ доживео велики преображај у односу на историјску личност. У томе га можда понајвише можемо грубо упоредити са Маком Краљевићем, који је у историјској стварности био сасвим другачији него у доцнијој епископској традицији. Дакако, у случају Стефана Штиљановића, одлучујућа је улога цркве која је култове личности вероватно створила, и сама га понајвише и неговала. Његове нетрулежне (нетљене) мошти постале су централна реликвија око које се ширило његово прослављање и поштовање.³⁸ Канонизацијом Стефана Штиљановића

33 Милошевић 1970, 227.

34 Стојановић 1905, 53, бр. 4966 (према саопштењу Илариона Руварца како наводи Стојановић).

35 Стојановић 1902, 191, бр. 612.

36 Зарић 1985, 69—70 покушава да евентуално његово деспотство постави у периоду од 1537. до 1540. године, али као што је речено за то нема никаквих потпора у грађи.

37 Костић 1923, 70—90; Павловић 1965, 155—158. за однос *Похвалног* и *Повесног слова* в. Јовановић 1978, 333—377.

38 Дергенц 2002, 87—112; Половина 2013, 349—350. Golub 2014—2015, 307, са Светим Симоном постоји и иконографска паралела у манастиру Грабовцу.

и његове жене Јелене створен је култ побожног српског деспота у Угарској и предводника народа под туђинском влашћу у борби против Османлија. Поред такве улоге, у *Служби Светом Стефану Штиљановићу*, која махом основу црпи из већ цитираног *Повесног слова*, пореди се са Светим Симеоном, али и Аврамом, Јовом, Јосифом Прекрасним, те другим личностима из Светог Писма и светитељима.³⁹

Култ Светог кнеза (деспота) Стефана Штиљановића је посебно био жив код барањских Срба, како у време хабзбуршке власти и Аустро—Угарске монархије, тако и доцније. Иако прворазредних савремених историјских извора о поседовању шиклошке тврђаве нема, о чему је већ било речи, традиција која Светог кнеза Стефана Штиљановића везује за ову тврђаву је опстала све до савременог доба. У Градишту на приморју је 1620. године настао његов најстарији портрет, у Хопову пак 1654. године, и ту се већ назначују обриси његовог култа као праведног владара, кнеза и чак деспота. Шиклош се најраније појављује на једној икони Светог Стефана Штиљановића из 1740. године која је била у поседу Давидова Станоја Поповића. Две деценије потом, његове су мошти пренете свечано у нови кивот, а овај период, нарочито након паљења Крушедола и моштију свете породице Бранковић, представљао је нови замах у прослављању Светог Стефана Штиљановића. Требало је ојачати култ неког сремског светитеља, доделити му старе титуле кнеза и деспота и тиме истовремено и оснажити везе са старим српским црквеним традицијама. Осамнаести век је донео и приказе Стефана Штиљановића од Христифора Жефаровића, као и друге уметничке доприносе ширењу његовог култа и везивању истог за манастир Шишатовца. Култ овог српског светитеља се у ово доба проширио по целој Угарској, те не треба да изненади и његов приказ у манастиру Грабовцу. У XVIII Стефан Штиљановић је нашао своје место и у римничком *Србљаку*, где је чак и насликан, а јавља се и у бројним другим *Србљацима*, међу осталим српским светитељима, а основа за сваки приказ његовог живота и светитељског култа јесте *Повесно слово*.⁴⁰

Током XIX века Стефан Штиљановић је добио своје место и у српском националном покрету у Мађарској, те је, преко његове наводне управе над Шиклошем, истицано и српско право на Барању и њен улазак у састав Српске Војводине. Све је више присутан наратив о Стефану Штиљановићу као деспоту, господару Шиклоша, владару који је управљао народом на подручју Срема и Барање.⁴¹ На брду Ђунтир недалеко од Шиклоша 1896. године подигнут је споменик посвећен Стефану Штиљановићу. Предање о овом брду као првом гробном месту Стефана Штиљановића постоји и у *Повесном слову*. На самом споменику стоји да је Стефан Штиљановић био српски кнез који је умро у Шиклошу 4. октобра 1515. године, а чије су мошти пренете у манастир Шишатовца 1547. године. Споменик је срушен 1956. године, али сећање на њега живи и седам година касније. Наиме, мађарски новинар и писац Арпад Тијери је 18. јануара 1963. године у листу *Dunántúli napló* објавио чланак о овом гробном месту на Ђунтиру под називом *Síremlék a Göntéren*.⁴²

Када се анализирају и текст на надгробном споменику, али и речени Тијеријев чланак, запажа се доста сличности са *Повесним словом*. Тијери је, наиме, сматрао да је Штиљановић заиста умро 1515. године, да је предводио српске насадисте у устанку Ђерђа Доже, и чак се жестоко супротстављао угарској власти подржавајући устанике, што је изазвало и његову смрт 1515. године. Тијери наводи у овом новинском чланку да је београдски бан Имре Терек позвао Штиљановића а затим убио, тако што је његово тело

39 Милошевић 1970, 227—228; Половина 2013, 347—361.

40 Павловић 1965, 158—160; Golub 2014—2015, 307—311; Erdős 2020, 26—30.

41 Erdős 2020, 30—31.

42 Thiery 1963, 5.

било исечено на четири дела.⁴³ Овакав, готово фантастичан след догађаја, Тијери је могао да преузме од негдашњег директора кикиндске гимназије, Велимира Југе, који је 1913. године објавио једну историју Срба у Угарској. У њој је Југа Стефана Штиљановића описао махом као што је хагиографска традиција, односно *Повесно слово* већ портретисали ову личност. Био је деспот који је ту титулу носио до 1515. године, а седиште су му били Моровић, па Шиклош. Ипак, занимљивији је осврт Велимира Југе који пише како се Штиљановић борио заједно са устаницима Ђерђа Доже, те како је био војвода, који је убијен од Имреа Терека тако што је исечен на четири дела.⁴⁴

Поставља се питање одакле овакав податак. Одговор лежи у изгледа искривљеном читању *Вранчићевог летописа*. Ради се о збирци бележака под оригиналним називом *Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt qui fuit ultimi Ladislai filius* које су записивале разне личности међу којима и Антун Вранчић, печујски бискуп и дипломата, као и други. Обухвата период 1504—1566. године, а под 1514. годином и устанком Ђерђа Доже се стварно наводи Стефан војвода, заповедник насадиста. Дотични се стварно борио против краљевих људи, Имре Терек га је позвао у Београди и због освете што је напао краљеве људе код Петроварадина, речени војвода Стефан је исечен на четири дела. Међутим, ово дело нигде не спомиње Стефана Штиљановића као тог заповедника насадиста.⁴⁵

Међутим, најпре Александар Стојачковић, а затим Јене Сентклараи, а потом и од њега у великој мери зависни Гаврило Витковић, сви пишући своје историје Срба у Угарској, односно шајкаша су евидентно војводу Стефана претворили некако у Стефана Штиљановића (Шиљановића како они пишу, свако на свом језику), којег је задесила злехуда судбина да буде рашчеречен на четири дела као заповедник шајкаша који је подржавао устанике Ђерђа Доже.⁴⁶ Очигледно је свима *Повесно слово* било ослонац, посебно у питању хронологије, титуле Стефана Штиљановића и године смрти, али је Сентклараи војводу Стефана из Дожиног устанка претворио у српског великаша—команданта насадиста.

И данас се у српској православној цркви Светог Димитрија у граду Шиклошу чува споменик који сведочи да, када је Барања 1919. године ослобађана од стране српске војске, и када је 1/14. августа 1919. године, како на споменику пише, и када је ослобођен и Шиклош, да је у овом храму служена литургија управо у част Светог Стефана Штиљановића. За њега се каже да је погинуо 1515. године у борбама за националну

43 Thiery 1963, 5. Поврх свега он је Штиљановића сматрао народним херојем, а не великашом. Усменом традицијом су преношена, или чак измишљана нека његова херојска дела и тако је он заживео у народу.

44 Juga 1913, 13, 78, 277—278. Дело је изашло у оквиру *Nemzetiségi Ismertető Könyvtár* серије, чији је циљ, како и име каже, био да прикаже мађарске народности, међу њима и Србе. Југа је писао још нека дела о Србима. В. Arday 2002, 248, 261.

45 Verancsics—évkönyv 1981, 10—17 за све догађаје из 1514. године, а посебно 16 за страдање војводе Стефана.

46 Szentkláray 1885, 77—78; Витковић 1887, XXX—XXXI. И други мађарски и српски историчари почели су некритички да прихватају овакав поједностављен поглед на Стефана Штиљановића заснован на некритичком прихватању Пајсијевих житијних белешки. Уп. детаљнију расправу Костић 1923, 54—56; Erdős 2020, 30—33. Свакако би вредело урадити компаративни преглед двају историографија о Штиљановићу, пошто је након 1923. године ипак било вредних доприноса проучавању овог питања. А значајна Ердешева студија је на мађарском језику и, иако рецентна, није свеобухватна и недоступна највећем делу српске научне јавности због језичке препреке.

слободу и права.⁴⁷ Милан Глибоњски, српски новинар из Сомбора, у својим успоменама, а везано за период српске управе над Барањом 1918—1921. године, помиње да је у шиклошкој цркви нашао и читао белешке у последњем деспоту Стефану Штиљановићу. Штавише, на његов је предлог основано и друштво које је носило име Стефана Штиљановића, а које је требало да буде српско културно удружење, чији би први задатак био основање дома за децу. Милан Глибоњски је постао секретар овог друштва основаног октобра 1920. године. Овај дом за децу је носио име *Деспот Стефан Штиљановић*, и на крају је требало да буде основан у Дарди. Глибоњски, међутим, не наводи наставак ове приче, али је изузетно занимљиво да у познавању личности Стефана Штиљановића следи *Повесно слово*, те наводи да је Штиљановић био деспот, веома милосрдан, да га поштују и други народи, а да му је Шиклош био седиште.⁴⁸

Легенда, традиција и предање су од Стефана Штиљановића начинили деспота, кнеза, па чак и предводника Срба на тлу Срема, Славоније и Барање. Од његове жене, о којој је остала тек понека забелешка, створена је правдољубива и смерна деспотица.⁴⁹ Стефан Штиљановић је постао заштитником Епархије осјечко—пољске и барањске, веома поштован у Епархији будимској и наравно прослављан у Срему и другде у цркви. Пример Стефана Штиљановића је вредан показатељ јединствене метаморфозе у српској средњовековној историји, где је тек ситни властелин у служби угарског великаша и хабзбуршког краља постао светац—заштитник, па чак и национална фигура која је почела вековима потом да окупља Србе понајвише у Барањи, Славонији и Срему.

Литература

Витковић Гаврило (1887), *Прошлост, установе и споменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник Српског ученог друштва 67.

Дабић Војин (2012). *Српска насеља у Славонији (16—18. век)*. Глас CDXX. Одељење историјских наука. Књига 16: 173—196.

Дабић Војин (2020). *Мала Влашка (Parva Wallachia). Прилог историји српског народа у Славонији од XVI до XVIII века*. Нови Сад: Матица српска

Дергенц, Јелена (2002). *Мошти св. Стефана Штиљановића*. Мирјана Детелић (ур.). Култ светих на Балкану II. Крагујевац: Центар за истраживања САНУ и Универзитета, 87—112.

Динић-Кнежевић Душанка (1988), *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске*, Зборник Матице српске за историју 37: 7—41.

Зарић Радојка (1985): *Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII—XIX века*. Саопштења XVII, 69—83.

47 Erdős 2020, 34.

48 Успомене Милана Глибоњског се чувају у Српској академији наука и уметности у Београду, писане су у оригиналу на српском језику. Овом приликом коришћено је критичко издање на мађарском језику, које је приредио колега Арпад Хорњак. Занимљиво, и сам објашњавајући на крају ко је био Стефан Штиљановић користи устале (а нетачне) податке да је био српски великаш из Херцеговине, који је побегао у Угарску и владао великим бројем посела са центром у Шиклошу, те да је убијен 1515. године. В. Glibonjski 2006, 50, 58—59, 62, 113, 136 (последње је именски регистар са објашњењима о личностима). Осим овог друштва постојао је и колегијум у Печују, као и сиротиште које је носило његово име, које се налазило на Сечењијевом тргу у Печују, в. Erdős 2020, 34.

49 Предањски утицај вероватно најсажетије описује Павловић 1989, 333—339. Иако се рад темељи на легендама и има карактер апотеозе Стефана Штиљановића, ипак показује основне црте предања о овој личности која живи у разним крајевима, од Паштровића до Барање.

- Зиројевић Олга (1984): *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*. Београд: Историјски институт—Народна књига
- Ивић Алекса (1910): *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа. Први део од 1527. до 1600. године*. Нови Сад: Матица српска
- Ивић Алекса (1929), *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад: Матица српска
- Јовановић Томислав (1978), *Похвално и Повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*, Књижевна историја X, бр. 38: 333—377.
- Јовановић Томислав (1989). *Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу*. Манастир Шишатовач, Зборник радова, уредник Динко Давидов. Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 73—78.
- Костић, Мита (1923): *Стеван Штиљановић: историјско-хагиографска студија*. Глас СКА 110 (62): 54—99.
- Крстић Александар (2013): *Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици*. Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1: 161—185.
- Крстић Александар, Стојковски Борис (2021): *Епархија бачка под османском влашћу*, Епархија бачка у осмовековној историји Српске православне цркве, уредници Светозар Бошков, Борис Стојковски и Предраг Вајагић, Бачка Паланка—Нови Сад: Центар за историјска истраживања Филозофског факултета, Српска православна црквена општина Бачка Паланка, 2021, 49—66.
- Крстић Александар (2021): *Поседи Јакишића у Славонији и Срему*. Историјски часопис књ. LXX: 177—213.
- Лемајић Ненад (2006): *Српска елита на прелому епоха*. Сремска Митровица—Источно Сарајево: Историјски архив Срем
- Милошевић Десанка (1970), *Срби светитељи у старом сликарству*, О Србљаку. Студије, Београд: Српска књижевна задруга, 143—270.
- Павловић Леонтије (1965). *култови лица код Срба и Македонаца (историјско—етнографска расправа)*. Смедерево: Народни музеј
- Павловић Радослав. *Култ Св. Стефана Штиљановића код Срба у Барањи и Славонији*. Манастир Шишатовач. Зборник радова, уредник Динко Давидов. Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, 333—339.
- Патријарх Пајсије (1993): *Сабрани списи*. Превод Димитрије Богдановић, Томислав Јовановић, приредио Томислав Јовановић. Београд: Просвета—Српска књижевна задруга
- Половина Наташа (2013). *Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле*. Зборник Матице српске за језик и књижевност. Књига 61, свеска 2: 347—361.
- Спремић Момчило (2010), *Породица Јакишић у Банату*, у: Банат кроз векове: слојеви култура Баната, ур. Миодраг Матицки и Видојко Јовић, Београд: Матица српска—Вукова задужбина, 33—63.
- Стојановић Љубомир (1902). *Стари српски записи и натписи. Књига 1*, Београд: Српска краљевска академија
- Стојановић Љубомир (1905). *Стари српски записи и натписи. Књига 3*, Београд: Српска краљевска академија
- Стојковски Борис, *Цар Јован Ненад. Личност, дело, наслеђе*. Будимпешта: Српски институт
- Томин Светлана (2007), *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад: Платонеум
- Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae : Hrvatski saborski spisi* (1912): Књига прва од одине 1526. до године 1536, ур. Ferdo Šišić, Zagreb.
- Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae : Hrvatski saborski spisi* (1915): Књига прва од одине 1537. до године 1556, ур. Ferdo Šišić, Zagreb: JAZU.

- Arday Lajos (2002): *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Budapest: BIP
- Blagec Ozren (2012): *Slavonski i hrvatski sabori u Križevcima*. Cris, god. XIV., br. 1: 365 – 373.
- C. Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás–W. Kovács András, *Magyarország világi archontológiája, II. megyék*, Budapest: MTA Történettudományi intézete
- Csánki Dezső (1894). *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. kötet*, Budapest: Magyar tudományos akadémia
- Csiffáry Gergely (2007): *Csulai Móré László emlékezete*. Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis (43): 527–554.
- Dinić—Knežević Dušanka (1975), *Sremski Brankovići, Istraživanja IV*: 5–44.
- Erdős Zoltán (2020): *Emlékezeti rétegek és hatalmi igények a Štiljanović-hagyományban*. Örökség, történelem, társadalom. Rendi társadalom – polgári társadalom 32. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának tanulmánykötete. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
- Golub Xénia 2014–2015: *A grábóci szerb orthodox monostortemplom kántorpadjai*. Magyar Egyházzene (22.) 3. 301–316.
- Juga Velimir (1913): *A magyar szent Korona országában élő szerbek*. Budapest
- Krstić Aleksandar (2017), 'Which Realm Will You Opt for?' – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century, in S. Rudić and S. Aslantaş (eds.), *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, Belgrade: Institute of History, 129–163.
- Lopašić Radoslav (1885) *Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu*, Rad JAZU XVII: 151—231.
- Magyar nemzeti levéltár országos levéltára. Diplomatikai fényképgyűjtemény/Diplomatikai levéltár (DF/DL)
- Magyar nemzeti levéltár országos levéltára. A 57 - Magyar Kancelláriai Levéltár - Libri regii - 1. kötet
- McGowan Bruce W (1983): *Sirem sancağı mufassal tahrir defteri*. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi
- 1504–1566, *memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete*. Verancsics-évkönyv (1981): sajtó alá rend., utószó, jegyz. Bessenyei József, Budapest: Magyar helikon
- Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae : Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (1914): Knj. 1 : Od godine 1526. do godine 1530 ; ur. Emilij Laszowski. Zagreb: JAZU
- Pécs megszállása egy szerb újságíró szemmel. Glibonjski Milan visszaemlékezései* (2006). fordította és szerkesztette Hornyák Árpád. Pécs: Pécs Története Alapítvány.
- Rókay Péter (1991), *A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században*, A szerbek Magyarországon, szerkesztette Zombori István, Szeged: 41-63.
- Szentkláray Jenő (1885), *A dunai hajóhadak története*, Budapest: Magyar tudományos akadémia
- Thiery Árpád (1963). *Síremlék a Göntéren*. Dunántúli Napló, 1963. január (20. évfolyam, 1-25. szám), 1963. január 18., 14. szám, 5.
- Zlatar Behija (2010). *Gazi Husrev—beg*. Sarajevo: Orijentalni institut

Boris Stojkovski

**STEFAN ŠTILJANOVIĆ—CONTRIBUTIONS TO THE STUDY
OF BIOGRAPHY AND CULT**

The paper discusses some aspects of the biography and cult of Saint Stephen Štiljanović. In historical reality data about him are from the period 1527—1540 when he was in service of Ladislav More, notable Hungarian nobleman. Štiljanović, alongside his lord, stood on the side of Ferdinand I Habsburg during the civil war with John Szapolyai over the Hungarian throne. The paper analyses remained written sources, namely royal charters. The second part of the paper is dedicated to spread of his cult with some remarks on its dispersion among Serbs in Hungary.